

A TABUDISKURZUS¹ ELEMZÉSE A POLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁSOKBAN A RENDSZERVÁLTOZÁS ELŐTT ÉS UTÁN

[DOI 10.35402/kek.2022.3.5](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.5)

Absztrakt

A kutatás nagyrészt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont archívumában az 1990-es évek végén talált dokumentumokra, elsősorban a kérdőívekre épült. A mintegy két évtizedet (1970–1990) felölelő kutatási anyag egy speciálisan leválogatott, kifejezetten a politikai témákat érintő részére koncentráltunk, a kül- és belpolitikai tárgyú kérdésekre (és a megadott válaszlehetőségekre) egyaránt, de elsősorban a fellelhető tabudiskurzusokra. Központi elem tehát a nyelv, a kommunikáció, a politikai diskurzus nyelvi korpusz-jellemzői, valamint a tabutémákkal kapcsolatos kérdésfelvetések.

Abstract

Our analysis was based on documents, mainly questionnaires found in the archive of the Mass Communication Research Centre in the 1990s. The emphasis was on the specifically political parts in the research material of a two-decade long period (1970–1990), namely the questions (as well as reply options) regarding both domestic and international political affairs in any given questionnaire, denoting a taboo discourse. We concentrated on the language of communication and the political discourse as well as any occurrence of taboo topics.

Az 1989-ben sokak számára oly váratlan – vagy inkább nagyon is várt, mégis hirtelen jött – békés rendszerváltásról számos olyan tanulmány és könyv született, amely a politikai nyelvezet, a kommunikáció, a politikai diskurzus, a szimbólumok és meta-

forák szerepét, jelentését vagy jelentőségét vizsgálta a magyar társadalomban. Az 1980-as évek vége felé napról napra újabb és újabb fogalmak, kifejezések, kérdésfelvetések tűntek fel a politikai közbeszédben és a tömegkommunikációban, melyek addig ismeretlenek vagy kimondhatatlanok voltak. Ezek elfogadása után a valódi intézményi változások már egyszerűen csak „logikus következményeknek” tűnhettek az érintettek számára.

Ez a folyamat, melynek során az új fogalmak (pl. jogállamiság, második nyilvánosság, szólás-, vélemény-, sajtószabadság, pluralitás, liberalizmus stb.), amelyeket közmegegyezéssel tudomásul vettek, vagy beékelődtek a mindennapi dialógusba, 1990-re lényegében befejeződött – vagy legalábbis befejeződni látszott abban az értelemben, hogy a korábbi politikai-gazdasági berendezkedés és kommunikációs szabályrendszer keretei között kimondhatatlan, új fogalmak első nagy csoportja kimondhatóvá és nyilvánosan megvitathatóvá vált. Természetesen egy ilyen folyamat sohasem „fejeződik be” igazán, de 1990 egy olyan időpillanat volt a közbeszéd fogalomkészletének fejlődésében, amelyben a visszatekintés fontos tanulságokkal szolgált.

A teljes korabeli közbeszéd átfogó elemzésére sem akkor, sem most nem vállalkozhattunk, helyette a politikai diskurzus egy apró, ám nagyon speciális és szűk keresztmetszetét vizsgáltuk meg: a politikai közvéleménykutatások kérdőíveit. Természetesen sokan írtak erről az időszakról átfogó tanulmányokat, így például Vásárhelyi Mária, Kálmán László, Kontra Miklós, Argejő Éva stb.

A közvélemény-kutatás szakirodalma külön kitér a nyelvi módszertan problémáira, melyek oly speciálissá teszik vizsgálatunk tárgyát. E problémák egyik fontos aspektusa a kérdések megfogalmazásának, a pusztán szóhasználatnak – gyakran nem szándékos, sőt még csak nem is tudatos – sugalmazó jellege. Többnyire a társadalomtudományok közismert csapdahelyzetéről van szó: a kutató egyszerűen képtelen függetleníteni magát attól a társadalmi – és persze nyelvi – kontextustól, amelyben él és dolgozik. Hasonló a válaszadó kényszerű reakciója is, függetlenül attól, hogy „javadalmazzák” magáért a választért, vagy mintegy „elvárják” tőle,

1 A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetéről, tárgyról, intézményekről és személyekről.

hogy „hivatalos”, intézményi megkeresésre „őszinte” és független válaszokat adjon.

Kutatásunkat a korábbi – 1969-ben létrehozott – Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja /később Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK)/ anyagaira alapoztuk.² A Kommunikációelméleti Kutatócsoport kihelyezett szekciójára sikerült rábukkannunk az ELTE Izabella utcai épületében, ahol – csodával határos módon – az akkor fellelhető legteljesebb archívum is rendelkezésre állt. Kutatásunk nagyrészt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont itt talált anyagaira, mégpedig elsősorban a kérdőívekre épült. A mintegy két évtizedet felölelő (1970–1990) kutatási anyag egy speciálisan leválogatott, kifejezetten a politikai témákat érintő részére koncentráltunk, a kül- és belpolitikai tárgyú kérdésekre (és a megadott válaszlehetőségekre) egyaránt. Bár az egyes „kényes témák” előfordulásának gyakoriságát is regisztráltuk az elemzett húsz év idejére érvényesen, a számszerűsítés nem lett volna igazán célravezető, egyrészt a kis elemszámok, másrészt az archívum hézagossága miatt. Sokkal hasznosabbnak bizonyult a *qualitativ tartalomelemzés* módszere, mivel egy-egy elemzendő vélemény-aspektus az évek során akár többször is változhatott – miközben ugyanarra a jelenségre kérdezett rá. Ez a módszer lehetővé tette, hogy a szemantikai módosulások áttekintése révén egy-egy politikai tabu időbeli dinamikája, ledőlésének folyamata is megragadható legyen.

Kutatásunk tehát a nyelv, a kommunikáció, a politikai diskurzus nyelvi korpusz jellemzőit, valamint a tabutémákkal kapcsolatos kérdésfeltevéseket vizsgálta a Tömegkommunikációs Kutatóközpont idevágó kérdőíveit elemezve. A TK-ban készült felmérések, elemzések, kutatások során számos „kényes” kérdés is napirendre került, nem feltétlenül a kutatók merész magánakcióiként, hanem gyakran épp a Pártközpont megrendelésére, különösen az 1970-es évek elején, a „visszarendezés” idején. Az ilyen felmérések összegzéseként születő jelentésekből, illetve tanulmányokból lettek aztán a titkosított belső kiadványok: a kék borítós, nagyon

2 1985-ben az intézmény levált a Rádióról és önálló országos intézetként működött tovább, majd 1988. július 1-től Magyar Közvéleménykutató Intézet, bevett rövidítésben MKI néven folytatta tevékenységét a Miniszterelnöki Hivatal felügyelete alatt, míg végül 1991. december 31-én egy kormányrendelet jogutód nélkül megszűntette. Ha jogutódjaként nem is, de szellemi örököséként munkáját máig az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folytatja.

titkos, számozott, illetve a rózsaszín borítós, féltitkos, viszonylag szűk körben hozzáférhető beszámolók.³

A tabuizálódás skálázódásának dinamikájáról

Nehéz pontosan meghatározni, melyek voltak a „kényes” kérdések, hiszen aki – legalább egy ideig – benne élt az előző rendszer nyelvi világában, annak számára teljesen nyilvánvaló, hogy mi számított tabunak. Világosabban körülhatárolt, csaknem egyértelmű konszenzus volt erről, ellentétben a mai társadalmi tabukkal. A nyolcvanas évek vége felé az 1956 utáni „negatív társadalmi konszenzust” emlegetve a legtöbb elemző a következő „tabutémákat” említette meg:

- bármely téma 1956-tal kapcsolatban;
- a szovjet megszállás;
- Magyarország viszonya a Szovjetunióhoz és a szocialista szövetségi rendszerhez;
- az egypártrendszer;
- a határon túli magyarok helyzete.

Ezekről a témákról nyilvánosan csak a tabudiskurzus szabályainak megfelelően volt szabad beszélni, vagyis hogy bizonyos helyzetekben kommunikálhatóak, de csakis nagyon jól meghatározott módon. Kritikusan, elemzően, oppozíciós aspektusból vagy a „polgári társadalomtudomány” nyelvezetét átvéve tilos, vagy nehezített, többrétegűen narrált módon elemezni nehezített vagy lehetetlen volt. A köznapi kommunikációban mégis előfordult, tehát az interperszonális térben lehetett beszélni róluk, de főképp bizalmas, familiáris vagy „elvtársias légkörű” helyzetekben, s nem hangosan. Az eufemizálás, a kettősbeszéd, az intim közlés, a tolvajnyelv alkalmazásáért cserébe a hatalom nagyobb szabadságot biztosított az emberek számára

3 Szigorúan titkos anyagok: *Jelentés* (kék borítós, 1971–1974 között összesen 18 darab jelent meg belőle, kettő kivételével mindegyik politikai témájú közvélemény-kutatásokat tartalmazott); *Tanulmány* (kék borítós, 1970–1975 között, 36 kötetnyi, túlnyomórészt gazdasági és politikai közvélemény-kutatásokról szóló beszámoló). 2. Féltitkos anyagok: *Jelentés* (rózsaszín borítós, 1972–1978 között, 19 politikai és gazdasági témájú közvélemény-kutatás elemzése, a 20. szám valamilyen okból nem jelent meg); *Tanulmány* (rózsaszín borítós, 1974-ben jelent meg mindössze 2 darab, témájuk a közbiztonság, illetve az 1972-es müncheni olimpia megítélése volt).

a privát szférában, illetve jelentős erőforrásokat fordított az életszínvonal folyamatos emelésére.

A politikai diskurzusok határai nagyon nehezen húzhatók meg – már csak azért is, mert állandóan változtak/változnak –, ezért a definíciók inkább járnak a túlzott leszűkítés, mint a túl tág határmegvonás veszélyével. A fenti öt téma messze nem volt képes felölelni mindazt a korlátozást és elhallgatást, ami még az 1980-as évek első felét is jellemezte – a hetvenes évekről nem is beszélve. Ha tágabb értelmezésű definíciót akarnánk adni, akkor talán úgy fogalmazhatnánk, hogy „kényes” kérdésnek számított minden, ami bármiféle társadalmi problémára utalt, s ami azt jelezte, hogy az akkori társadalmi berendezkedés és mindennapi élet talán mégsem a lehetséges világok legnagyobbjából. Ide tartozott minden olyan kérdés, amely alkalmas volt a rendszer negatívumainak érzékeltetésére. Gyakran találkoztunk a kérdőívekben olyannyira „kényes” kérdésekkel, amelyeket csupán virágnyelven – azaz a korszakra jellemző homályos megfogalmazásban, eufemizáltnan – lehetett feltenni. Az egyik jellegzetes példa erre a fogalmazásmódra az 1977-es Omnibusz kutatásban található:⁴

Ha Ön egy olyan országra gondol, amelynek lakói többre tartják magukat, és hátrányosan megkülönböztetik a velük egy országban élő más nemzetiségűket, akkor melyik ország lországokl jutnak eszébe?

1983-ban ugyanarra a témára már módosított formában kérdeztek rá. A probléma tálalása, a kommunikáció egyoldalúsításának gesztusa, a tilalmak határainak narratív „jelzése” is lehetett különbség e kettő között – vagyis a kérdés árnyaltságának más-sága megmutatható ugyanazon kérdéskörön belül:

*És tudomása szerint vannak olyan szomszédos országok, ahol hátrányosan megkülönböztetik az ott élő magyarokat?*⁵

Szintén jellemző, hogy amit 1986-ban már egyszerűen csak „hiánycikk”-nek neveztek, arra 1976-ban még inkább bonyolultán körülírva kérdeztek rá:⁶

*Előfordult-e az utóbbi időben, hogy valamilyen árucikket hosszabb ideig nem tudott beszerezni?*⁷

4 77/03 felmérés (Omnibusz 1.)

5 83/14 (Panel 1984.)

6 A tudományos nyelvezet, a szociológia, a közgazdaságtan már használta a hetvenes évek végétől a „hiánycikk” kifejezést – pl. Kornai János 1978. április 21-én elhangzott akadémiai székfoglalóján, de még nem szivárgott a köznyelvbe.

7 76/03 felmérés (Omnibusz 5.)

Később (1981-ben) ugyanezt már valamivel ki-méletlenebbül/„provokatívabban” fogalmazták meg: *Előfordult-e az utóbbi időben, hogy valamit csak hosszas utánajárással, illetve csak pult alól, bor-raivalóért tudott megvenni? Vannak-e Ön szerint tartós hiánycikkek?*⁸

A szépitéseken kívül a hetvenes évekre jellemző csúsztatásokra, elhallgatásokra is jócskán találhatók példák a korai kérdőívek szövegében. Az 1974-es Omnibusz kutatás „A” kérdőívében például a következő kérdések szerepelnek, az alábbi sorrendben:⁹

138. *Tudomása szerint hányadik öt éves ter-v időszakában vagyunk jelenleg?*

- 1 második
- 2 harmadik
- 3 negyedik
- 4 egyéb válasz, mégpedig:.....
- 9
- 0

139. *Véleménye szerint milyen előnyei vannak a ter-vgazdálkodásnak?*

(...)

- 7 nincs előnye
- 8
- 9
- 0

140. *1976-ban indul az új öt éves ter-v. Hallott-e, olvasott-e erről valamit?*

- 1 igen
- 2 nem
- 9
- 0

tovább a 143. kérdésre!

Ami itt feltűnő volt, az a negatív válasz esélyének minimalizálása: a kérdőívben csak a ter-vgazdálkodás előnyeire vonatkozó kérdés szerepelt, a hátrányokra nem kérdeztek rá. A „nincs előnye” válasznak saját kódja volt ugyan, de a vonal alatt szerepelt, ami azt jelentette, hogy a megkérdezettnek nem kínálták fel válaszlehetőségként. Ez nem vagy nemcsak a kérdező dolgát könnyítő, hanem a kódutasítás és a feldolgozás automatizmusait szolgáló megoldás is volt.

8 81/21 felmérés (Áruellátás)

9 74/02 (Omnibusz)

A „kényes” kérdések ellentétének a „biztonságos” kérdések tekinthetők, amelyek ugyanezen a nyelvi univerzumon belül szerepelnek, s megfogalmazásukban – hasonlóan a nyílt manipulálásokhoz – a nyelvi csúsztatások érvényesülnek. A legfőbb különbség az, hogy vagy a témájuk nem érintette a rendszer ideológiai és pártfelügyeleti alapjait, vagy pedig még az esetleges negatív válasz esetén sem álltak túlzottan szemben a rendszer hivatalos, optimista világképével. Érdeemes ez utóbbi retorikai mechanizmus példájaként végignézni a következő kérdéssort, amely egy 1979-es vizsgálatból származik (de nagyon gyakran visszatért az egyéb TK-kutatásokban is).¹⁰

6. Véleménye szerint vannak-e Magyarország-nak gazdasági nehézségei?

5	vannak	tovább a 10. kérdésre!
1	nincsenek	
0		
X		

7. Véleménye szerint elsősorban mi okozta az ország gazdasági nehézségeit?

5	világpiaci, külső tényezők
1	az országon belüli tényezők
3	mindkettő együttesen
0	
X	

8. Véleménye szerint Magyarország gazdasági nehézségei

5	nagyok,
3	közepesek,
1	kicsik
0	
X	

9. Véleménye szerint a ma meglévő gazdasági nehézségek tartósak, vagy átmenetiek lesznek?

5	tartósak
1	átmenetiek lesznek
0	
X	

Itt azt érdemes észrevenni, hogy a kérdések és válaszlehetőségek megfogalmazása mennyi kibúvót kínál az alól, hogy valaki negatív végkövetkeztetésre jusson a kérdés miatt: először is lehetséges,

hogy egyáltalán nincsenek gazdasági nehézségek. Ha mégis vannak, akkor viszont jó eséllyel nem magunknak vagy a rendszernek köszönhetjük, hanem „világpiaci, külső tényezőknek”, így nincs is olyan nagy baj. Különben is, lehet, hogy ezek az állítólagos nehézségek közepes, netán kis horderejűek, és ráadásul átmenetiek – tehát máris lehet derűsen szemlélni a jövőt. Viszont a több kérdés egymásutánjában ugyanakkor megvan az átugrás lehetősége, ha a válaszadó szerint nincs semmi gond, párhuzamosan viszont annak újból-s-újbóli kínálat, hogy mégis vannak azok a problémák, de nem mi magunk vagyunk az okai! Rátart viszont, ahogy több kérdésben is mélyebbre fúr, miközben a hártás felkínálása is ott lebeg lehetőségként. Ehhez még hozzájárul a kérdezettek kiválasztásának, a mintasokaság kijelölésének, a kérdezők személyének, a kérdéses útmutatók stílusának, a kutatásvezetők eltérő habitusának szerepe is. Mennyire más ez, mint az 1989-es panel kérdése, melyben a pozitív válaszra esély sincsen!¹¹

6. Ön szerint mi jellemzi a leginkább a magyar gazdaság helyzetét:

5	a fejlődés lelassulása
4	a megtorpanás
3	a visszaesés
2	a válság
1	a csőd?
0	
X	

Fontos tudni, hogy a kérdőívek belső szerkezete, megerősítő és kontroll-kérdései szinte sosem önmagukban „árulkodnak” a kérdezői, kutatási szándékról, rejtett „üzenetről” vagy megrendelői prekoncepcióról, hanem jó esetben többszörös ellenőrzési lehetőséget kínáltak a végeredmények kiszajtolásához, valamint ahhoz is, hogy egyetlen kérdőívben belül is belső kontrasztot tehessen a kutató vagy feldolgozó a válaszadók fogalmi háttéréről, habitusáról, a kérdés tényszerű megértésének, az elkerülő vagy vállalt válaszok mibenlétének eseményeiről vagy jelentésteréről is.

Vannak olyan fogalmak is, amelyek nem megváltoztak, hanem a „semiből” – pontosabban az adott időszak nyelvi univerzumából – bukkantak elő, és váltak a kérdés tárgyává. Jellegetesen ilyen a munkanélküliség fogalma, mellyel 1987-ben kezdett ismerkedni a közvélemény, amikor már lehetetlen volt nem észrevenni az ország katasztrofális

10 79/01 (Konténer)

11 89/01 (Motívumok)

gazdasági helyzetét. A problémák érzékelésén túl, a kimondhatóság volt a küszöb! A munkátlanlás és munkanélküliség ötvenes évektől árnyalódó fogalomköréről Bánfalvy Csaba is, Gyekiczky Tamás is könyvet írt. A munka mint szervezet, a szervezet mint feltételrendszer, a munkalassítás mint politikai ellenbeszéd, a „vándormadarak” munkaerőpiaci mozgása már bőven a hatvanas évektől jelen volt az elemzések szótárában és a politikai közbeszédben, pártprogramokban.¹² Az 1987-es panel egyik almintájától a következőket kérdezték:

- G6. *Tudomása szerint vannak-e Magyarországon olyan emberek, akiknek elhelyezkedési nehézségeik vannak?*
- G7. *Kik ezek? Mi az oka, hogy nem tudnak elhelyezkedni?*
- G8. *Mit gondol: 100 emberből hánynak vannak elhelyezkedési problémái?*
- G9. *És mit gondol, a következő években lesznek-e olyan emberek, akiknek elhelyezkedési nehézségeik lesznek?*
- G10. *Mit gondol, a következő években lesznek-e olyan emberek, akik rövidebb-hosszabb ideig munkanélküliek lesznek?*
- G11. *Kikre gondol? Milyen esetekben fordulhat ez elő?*

Igazán kíméletes rávezetés. Az, hogy a magyar közvélemény még éppen csak „kóstolgatta” ezt a fogalmat, az alábbi kérdésekből látszik a leginkább:

- G12. *Munkanélkülinek tekinti-e Ön azt a dolgozót, akinek megszüntették a vállalatát, és nem talál állást?*
- G13. *És munkanélkülinek tekinti-e azt a dolgozót, akit elküldenek a munkahelyéről, és nem talál állást?*
- G14. *És azt a háziasszonyt, aki eddig nem dolgozott, de most el akar helyezkedni, és nem talál munkát?*

12 Bánfalvy Csaba: *A munkanélküliség...*; Gyekiczky Tamás: *„A szó veszélyes fegyver”. Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1989; Révész Gábor: *Munkaerőpiac az 1980-as években Magyarországon...*; Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom...*; Gyekiczky Tamás: *A fegyelem csapdájában: Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése.* MTA Szociológiai Intézete kiadványa, 1989; Szabó Márton is írt egy alaptanulmányt: *A munkafegyelem, mint társadalmi jelenség.* *Mozgó Világ*, 1987/1.

- G15. *És azt a pályakezdőt, aki nem talál végzettségének megfelelő munkát, s ezért nem helyezkedik el?*

Ha az előbbieken definiált, szélesebb kérdéstipológiából indulunk ki, akkor számtalan „kényes” kérdésre, további tabufogalomra bukkanhatunk. Íme, néhány a teljesség igénye nélkül, amelyek a kérdőívekben még előfordultak:

KÉNYES KÉRDÉSEK:

- árproblémák, áremelések;
- bérproblémák, jövedelmi különbségek;
- rétegződés, egyenlőtlenségek, egyes szakmák osztálybesorolása;
- a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése;
- lakáshelyzet;
- a népszaporulat problémája;
- munkaerőhiány, munkamorál;
- áruellátás, hiánycikkek, csúszópénz;
- az egészségügyi ellátás problémái, hálapénz;
- alkoholizmus;
- cigánykérdés;
- nemzeti kisebbségek helyzete;
- külpolitikai orientáció, katonai biztonság; etc.

A nyolcvanas években még mindig több van azonban a „biztonságos” kérdésekből, akkor is, ha csupán a politikai tárgyú felméréseket, illetve kérdőív-blokkokat vesszük figyelembe. Nem jelentett ugyanis különösebb veszélyt a hazai rendszerre, ha rákérdeztek az állampolgárok tájékozottságára és véleményére olyan, távoli országokra vonatkozó kérdésekben, mint például Kína, Izrael, sőt akár az Egyesült Államok. A diskurzív politikatudományi szemlélet óvatosságra int ugyan a szűkös határmegvonásokat illetően, mi azonban a részletesebb elemzés esetében azt választottuk, hogy az összes létező – a tágabb értelemben vett – „kényes”, illetve „biztonságos” kérdés arányainak feltérképezése helyett egy szűkebb tipológiát használunk. Elsősorban az alább felsorolt hat fő „tabu”-területre koncentráltunk, ezek változása ugyanis a legfeltűnőbb – mondhatni szimbolikus értékű – a kérdéses évtizedek folyamán, s különösen a rendszerváltást követő néhány évben.

Az itt használt kategóriák valójában inkább fogalomkörök, amelyeknek a korábban már említett politikai fogalmi tabuk csupán a magját alkotják:

1. *Magyarország politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek;*
2. *Magyarország gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás;*
3. *Magyarország külpolitikai orientációja, a Szovjetunióhoz, illetve a többi szocialista országhoz való viszony, a Varsói Szerződés;*
4. *a szovjet megszállás;*
5. *1956 eseményei és értékelése;*
6. *a határon túli magyarok helyzete (nemzeti-nemzetiségi kérdés a „proletár internacionalizmus” kirakata mögött).*

Mielőtt erre rátérnénk, érdemes egy pillantást vetni az alábbi táblázatra, amely az egyes témakörök előfordulását tartalmazza évenkénti bontásban (hozzá kell azonban fűzni, hogy az anyagok hiányos volta miatt – elsősorban az első 5-6 évre vonatkozóan – csak hozzátétőleges adatok álltak rendelkezésre).

Az első kérdés természetesen az, hogy milyen gyakorisággal szerepelt a kérdéses hat téma a kérdőívek anyagában, s hogy az idő előrehaladtával sűrűsödött-e az előfordulásuk, mélyült-e jelentésértelmük értékvonzata. „Valódi” kvantitatív szemantikai módszer alkalmazására itt nincs mód, mivel a – különösen a korai évekből származó – feldolgozható anyag meglehetősen hiányos. Az egyes témák előfordulási gyakorisága, illetve első előfordulásuk időpontja mégis jelzésértékű lehet.

A „legkényesebb” témának a *szovjet csapatok jelenléte* (4. témakör) bizonyult: először 1989-ben szerepelt nyíltan a kérdések között (és a vizsgált időszak végéig nem is került többé napirendre).

A második helyezett ebből a szempontból *1956 értékelése* (5. témakör): első előfordulásának éve 1982 (bár ez a téma 1989 folyamán viszonylag gyakorivá vált: még öt alkalommal szerepelt).

A fenti két téma tehát valódi tabu, még virágnyelven sem nagyon emlegették – s különösen nem kutatták! – őket a hetvenes évek TK-felméréseiben. 1956 kérdésének 1982-es felvetése mai szemmel merész akciónak, 1989-es vizsgálatai viszont kommunikációtörténeti kontextusban nagyon is időszerrűnek tűnnek ma már.

A fennmaradó négy témakör – 1. politikai berendezkedés, 2. gazdasági rendszer, 3. külpolitikai orientáció, 6. a határon túli magyarok helyzete – esete valamelyest eltér az előzőktől. Mindegyik már a hetvenes évek elejétől jelen van a kérdőívekben, mi több, meglehetősen gyakorisággal bukkannak fel. Velük kapcsolatban a második fontos kérdés számít igazán: mennyit változott az egyes témák „tálalása” évről évre, esetleg évtizedről évtizedre?¹³

13 Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy számos kérdés (elsősorban a panelvizsgálatok kérdőíveiben) évenkénti szó szerint azonos maradt, nem mintha a jelentésértelme egyáltalán nem módosult volna, hanem annak érdekében, hogy az adatok összevethetők legyenek.

Évek:	A „kényes” témaköröket tartalmazó kérdőívek száma					
	1) Mo. politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek	2) Mo. gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás	3) Mo. külpolitikai orientációja, Szovjetunió, Varsói Szerződés	4) szovjet megszállás	5) 1956 eseményei és értékelése	6) határon túli magyarok helyzete
1970	-	-	●	-	-	●
1971	-	-	-	-	-	-
1972	●	-	●	-	-	-
1973	-	-	-	-	-	-
1974	●	●	●	-	-	-
1975	-	-	●	-	-	●
1976	-	-	-	-	-	-
1977	-	-	-	-	-	●
1978	-	●	-	-	-	-
1979	-	●	●	-	-	●
1980	●	●●	●	-	-	-
1981	-	-	-	-	-	●
1982	-	●●	-	-	●	●
1983	-	●	-	-	-	●
1984	●●●	-	-	-	-	-
1985	●	-	●	-	-	●●●●
1986	-	●●	-	-	-	-
1987	●	-	●	-	-	●
1988	●●●	●	●	-	-	-
1989	●●●●● ●●●●● ●●●●● ●●●●● ●●●●● ●●●●● ●	●●●●● ●●●●● ●	●●●●	●	●●●●● ●	●●●●
Összesen:	32	20	12	1	6	15

Az összegzett számok azt is jól szemléltetik, hogy a leggyakrabban visszatérő témakör az volt, amelyik az ország politikai berendezkedésére, a hatalmi szervekre, az ellenzéki csoportokra, szervezetekre, majd pártokra, az egypártrendszer-többpártrendszer problematikára vonatkozó kérdéseket öleli fel. Ez persze nem csoda, hiszen az utolsó kutatási évben már politikai rendszerváltás folyt éppen.

Szintén gyakori, de a vizsgált két évtized folyamán egyenletesebben oszlik el az ország gazdasági berendezkedését firtató kérdések megjelenése. Ez is érthető, hiszen a rendszer eróziójában nagy szerepet játszott a speciálisan magyar „második gazdaság” jelenség,

amely méretében és jelentőségében a hetvenes évek második felétől fokozatosan egyre növekedett.

A nemzet és a nemzetiségiek, illetve a határon túli magyarság kérdése feltehetően azért szerepelt ilyen gyakran, végig a két évtized folyamán, mert szinte mindig volt olyan szomszédos szocialista ország, amelyet mégiscsak szabad volt bírálni. Az alábbiakban kiderül majd, hogy a finomabb – sőt néha a durvább és nyilvánvalóbb – sugalmazások szintjén kezdetben inkább Jugoszlávia, később viszont Románia volt a vádak célpontja.

A külpolitikai orientációt illető kérdések valamelyest összefüggésben állnak az előző témával is:

ha van egy-egy szocialista ország, amellyel legalább is „feszült” a viszonyunk, akkor képtelenség nem létezőnek tekinteni a szocialista tábor egységének problematikáját.

1956 kérdése érthetően került napirendre 1989-ben, hiszen számos elemző szerint a rendszerváltásra az adta meg a jelet, hogy Pozsgay Imre a magyar rádióban felvetette: az 1956-os eseményeket népfelkelésnek is nevezhetnénk, nem csak ellenforradalomnak. Íme, egy újabb bizonyíték a szó hatalmára, avagy a látványos tabudöntésre! Az, hogy 1982-ben is szerepelt, mégpedig a következő szavakkal együtt: „a rádió és a televízió is sokat foglalkozott a

témával”, kissé különös, de – mint majd a továbbiakban kiderül – a kérdések megfogalmazása jelentősen eltér az 1989-es változatoktól.

Az egyes témák pusztán előfordulási gyakoriságán túli, ám éppoly fontos kutatási kérdés – mely elsősorban a 1. politikai berendezkedésre, 2. a gazdasági rendszerre, 3. a külpolitikai orientációra, illetve 6. a határon túli magyarok helyzetére vonatkozóan szolgál látványos eredményekkel – azt vizsgálja, hogy az évek során mennyit és milyen irányban változott a kérdéses témák megfogalmazása, diskurzusrendbe illeszkedése. Az alábbiakban ezt tekintjük át röviden.

Magyarország politikai berendezkedése, egypártrendszer, hatalmi szervek

A legkorábbi ide tartozó kérdéscsoport, amelyet találtunk, 1974-ből való, és önmagáért beszél:¹⁴

119. Ön szerint érvényesül-e nálunk a munkásosztály vezető szerepe?

- 1 érvényesül
2 részben érvényesül
3 nem érvényesül ---- tovább a 123. kérdésre!
9
0

120. Véleménye szerint miben fejeződik ki nálunk a munkásosztály vezető szerepe?

-
.....
9 ----- tovább a 122. kérdésre!
0

121. Véleménye szerint milyen mértékben érvényesül a munkásosztály vezető szerepe

	nagyon nagy mértékben	nagy mértékben	kis mértékben	nagyon kis mértékben	8	9	0
A gazdasági életben	1	2	3	4	8	9	0
A politikai életben	1	2	3	4	8	9	0
A kulturális életben	1	2	3	4	8	9	0

122. Véleménye szerint milyen gyakran fordul elő az, hogy rátermett munkások vezető tisztségbe kerülnek?

	nagyon gyakran	gyakran	ritkán	nagyon ritkán	9	0
A gazdasági életben	1	2	3	4	9	0
A tanácsokban	1	2	3	4	9	0
A pártban	1	2	3	4		
A szakszervezetben	1	2	3	4	9	0

14 74/02 (Omnibusz)

123. Minden társadalom különböző csoportokból, rétegekből, osztályokból áll. Ön hová sorolná saját magát:

- 1 a munkásosztályhoz
2 a parasztsághoz
3 az értelmiséghez, vagy
4 egyikhez sem, hanem:

9
0

124. Tudna-e olyan országos intézkedéseket mondani, amelyek az utóbbi két évben születtek a munkásosztály életszínvonalának emelése érdekében?

-
.....
9 ----- tovább a 126. kérdésre!
0

125. Véleménye szerint mit kellene még tenni annak érdekében, hogy...?

-
.....
7 semmit sem
8
9
0

126. És tudna-e olyan országos intézkedéseket mondani, amelyeket a munkásosztály politikai szerepének növelése érdekében hoztak?

-
.....
9 ----- tovább a 128. kérdésre!
0

Az ország politikai rendszerét illetően legközelebb 1980-ban¹⁵ találunk egy kérdést, amelyben a Magyarországon 2000-ig esetleg bekövetkező „nehézségekről és veszélyekről” kellett eldönteni, hogy egyrészt mennyire valószínűek, másrészt mennyire tartaná őket súlyosnak a kérdezett. A 30 esemény között szerényen megbújik egyetlen szó – amelyről nem értjük, hogyan kerülhetett be:

15 80/03 (Gerbera)

Rendszerváltozás

1984-ben több felmérésben is szerepel néhány, az ország politikai-hatalmi berendezkedésére vonatkozó kérdés. Az első a választási törvény megváltoztatása kapcsán kérdezi meg – mintegy mellékesen –, hogy vajon milyen mértékű az országgyűlési képviselő beleszólása az ország ügyeinek intézésébe, illetve a tanácstagé a község/város/kerület ügyeibe.¹⁶ Egy másik kérdőívben olyan kérdés is van, amely egyszerűen az ismeretszint felmérését célozza.¹⁷ Igazán izgalmassá akkor válik az adatkérés, amikor az ellenzéki csoportok léte, tevékenységére, céljaira vonatkozó kérdések bukkannak fel egy szintén 1984-es kérdőívben, melynek „fedőneve” Nyilvánosság.¹⁸

A mai értékelések szerint áttörést jelentő 1985-ös választások kapcsán ismét felmerül az ellenzéki-ség kérdése, mind a választások előtti, mind az utána lekérdezett kérdőívekben:¹⁹

Választások 1985 A

24. Elképzelhetőnek tartja-e, hogy olyan emberek jelölése is felmerülhetett a jelölógyűléseken, akik nem mindenben értenek egyet a párt politikájával?

- 1 igen
2 nem
0 X 9

25. Hallott-e olyan jelölőgyűlésről, ahol a spon-tán jelöltek személye zavart okozott?

- 1 igen ----- 25.1, Mit hallott erről?
2 nem
0 X 9

Választások 1985 B

27. Véleménye szerint különbözött-e a mostani választás az öt évvel ezelőttről?

- 1 igen ----- 27.1. Miben különbözött?
2 nem
(...)

16 84/05 (Választások Panel 5.)

17 84/06 (Közgondolkodás Panel 8.)

18 84/17 (Nyilvánosság)

19 85/12 (Választások)

28. *Elképzelhetőnek tartja-e, hogy olyan embereket is megválasztottak, akik nem mindenben értenek egyet a párt politikájával?*

- 1 igen
2 nem
0 X 9

A fenti fejlemények azt jelzik, hogy az 1970-es évek első felében még a kommunista ideológia „munkáshatalom” fogalma dominált a közbeszédben – feltehetően nem problémamentesen –, de ez sem volt túlzottan gyakori. Az ilyen irányú kutatások iránti érdeklődés, pártapparátusi megrendelés azonban a nyolcvanas évek végéig jelen volt.

Igazi tendencia csak 1984-től kezdődően figyelhető meg: először kutatás tárgyává válik az ellenzéki csoportok létezése (de nem kifejezetten mint ellenzéki csoportoké); azután a kérdésekből kiderül, hogy nem kizárt az elindulásuk az 1985-ös országgyűlési választásokon; majd az is, hogy esetleg be is kerülhettek olyan személyek a parlamentbe, akik (milyen szép megfogalmazás!) „nem mindenben értenek egyet a párt politikájával”. A kérdőívekben a témának szentelt figyelem jelzi ezeknek a jelenségeknek a fontosságát.

Az 1988-as kérdőívek hosszasan vizsgálják az MSZMP történelmi, illetve pillanatnyi megítélését, Kádár János történelmi szerepét, a párt célkitűzéseit, egységes voltát stb. Az 1988-as Panel egyik alkérdőíve „önigazolón” kérdegeti:

38. *Ön szerint mit jelent ma Magyarországon az, hogy a pártnak vezető szerepe van?*

39. *Ön szerint milyen módon, milyen formában érvényesíti a párt vezető szerepét?*

40. *Ön szerint a párt vezető szerepét*
3 *változatlan formában kell fenntartani, vagy*
2 *fenn kell tartani, de más formában kell érvényesíteni, vagy*
1 *a pártnak nem kell vezető szerepet betölteni?*
(...)

Ugyancsak rákérdeznek az új, „a párttól, a hivatalos szervezetektől független társadalmi szervezetek” megalakulására, s arra a lehetőségre, hogy esetleg más pártok is alakulhatnak hamarosan. Próbálják kideríteni, hogyan változna ez esetben az MSZMP helyzete: megőrizné vagy elveszítené-e politikai vezető szerepét? Azt is mérik,

hogy a közvélemény szerint szükséges-e a politikai átalakítás, vagy elegendő lenne a gazdasági reform önmagában.

1989-ben már lényegében minden készen áll arra, hogy a maihoz hasonló tematikájú politikai közvélemény-kutatások szülessenek: az aktuális politikai események – március 15-i tüntetések, Nagy Imre újratemetése, MSZMP-kongresszus, Ellenzéki Kerekasztal – mellett megjelennek a pártpreferenciára, a politikusok népszerűségére irányuló kutatások is. Az év folyamán összesen 21 felmérés születik, melyekben szerepelnek ugyan politikai tárgyú kérdések, de már nincs bennük semmi meglepő: a rendszerváltás sínen van.

Magyarország gazdasági berendezkedése, tulajdonviszonyok, tervgazdálkodás

Gazdasági kérdések kezdettől fogva rendszeresen előfordultak a TK felméréseiben, különösen, ha nem valamilyen szűkebb témára vonatkoztak, hanem mondjuk az óriás panelek valamelyik 1000 fős almintájáról volt szó. Nem soroljuk viszont az összes kérdést a „kényes témák” közé, mivel túl általánosan célozták meg az ország gazdasági helyzetének, illetve az egyén életszínvonalának problematikáját. Ráadásul ezek többnyire szó szerint, minden változtatás nélkül bekerültek minden panelkutatásba, így nem figyelhető meg semmiféle tendencia a fogalmazásmódban. Beleértendő, hogy a politikai-apparátusi megrendelések jellege, árnyaltsága is változhatott-változott időközben, ezenfelül a kutatók maguk is „hozzáadogoztak” a tabutémák „oldásához”, privát kutatói és kutatóintézeti közös témakörök is bekerültek a kérdőívek anyagába valamely „általánosabb” vagy konkrétabb kontroll-kérdés formájában.

1974-ben még a tervgazdaságé a főszerep, csakúgy, mint 1979-ben²⁰ Nincs ebben semmi különös, hiszen egy öt éves terv induló, illetve befejező éveiről van szó. Időközben azonban egyre inkább terjedt a második gazdaság – avagy pluszmunka, „háztáji”, „fusimunka”, a „második gazdaság” kiépülési folyamata –, amely 1989-re sajátos névváltoztatásokon ment keresztül. A korai „fusizás” és „harácsolás” már 1980-ban a „pluszmunka” és a „magánvállalkozás” nevekre hallgat.²¹ A magánszektor, amelynek egyre pozitívabb a megítélése, már jó ideje az állami szektor versenytársának tekinthető ekkor nem egy ágazatban, amit az alábbi kérdés is bizonyít:

20 74/02 (Omnibusz), 79/01 (Konténer)

21 80/03 (Gerbera)

58. *Ha egy utcában lenne két azonos fajta üzlet, az egyik állami, a másik maszek, melyikbe menne be vásárolni?*

1983-ban már a kisvállalkozások különböző típusairól mondhatnak véleményt az emberek abból a szempontból, hogy nekik szándékukban áll-e belevágni valami ilyesmibe.

Az események 1988-ban gyorsulnak fel, amikor készülni kezd az új társasági törvény, és reális lehetőségnek látszik, hogy a kis- vagy akár nagyvállalatok magánkézbe kerülnek:²²

6. *Ön szerint a jövőben a magánvállalkozások, kisvállalkozások a mainál*
3 *nagyobb vagy*
1 *kisebb szerepet fognak kapni az ország gazdasági életében, vagy*
2 *a jelenlegivel azonosat?*
(...)

7. *És Ön mit tartana jónak:*
Ha a magánvállalkozások, kisvállalkozások a mainál
3 *nagyobb vagy*
1 *kisebb szerepet kapnának az ország gazdasági életében, vagy*
2 *a jelenlegivel azonosat?*
(...)

8. *Ön helyeselné-e vagy sem azt, ha*

		<i>Helyeselné</i>	<i>nem helyeselné</i>	
8.1.	<i>magánemberek és az állam közösen lennének vállalatok tulajdonosai?</i>	2	1	0 X
8.2.	<i>magánemberek kis vállalatokat vásárolnának meg az államtól?</i>	2	1	0 X
8.3.	<i>magánemberek nagy vállalatokat vásárolnának meg az államtól?</i>	2	1	0 X
8.4.	<i>külföldi cégek megvásárolnának magyar vállalatokat?</i>	2	1	0 X

9. *Hallott-e a készülő Társasági Törvényről, amely nagyobb lehetőséget ad majd gazdasági vállalkozásokra?*
2 *hallott*
1 *nem hallott*
(...)

10. *Mi a véleménye, ennek a törvénynek a hatására*
3 *javulni vagy*
1 *romlani fog gazdasági helyzetünk*
2 *vagy nem változik?*
(...)

11. *Ön szerint a Társasági Törvény új lehetőségeit, azt, hogy az emberek szabadabban gazdálkodhatnak a pénzüikkel, a kormány*
1 *tartósan biztosítja majd vagy*
2 *csak átmeneti, rövid időre?*
(...)

22 88/02 (Gazdaság Panel)

12. A Társasági Törvény hatására több magánvállalkozásra lesz lehetőség. Ön szerint várható-e ezért, hogy:

		<i>várható</i>	<i>nem várható</i>	
12.1.	<i>megnőnek az emberek közötti jövedelmi különbségek?</i>	2	1	0 X
12.2.	<i>több áru lesz a boltokban, javulnak a szolgáltatások?</i>	2	1	0 X
12.3.	<i>több embernek lesz lehetősége a meggazdagodásra?</i>	2	1	0 X
12.4.	<i>fel kell adnunk a szocialista gazdálkodás alapelveit?</i>	2	1	0 X

Hasonló a téma 1989-ben is, de ekkor már nincs szó ilyen ideológiai szempontokról, csupán arról a pragmatikus kérdéstről, hogy segíthetnek-e a nagyobb magánvállalatok vagy a külföldi magáncégek a magyar gazdaság talpra állításában.²³ Szintén pragmatikus – bár valamivel elgondolkodtatóbb – kérdéseket tartalmaz az 1989. júliusi felmérés,²⁴ augusztusban²⁵ pedig egy „mi lett volna, ha...” játék formájában már a kapitalizmusra is rákérdeznek:

12. És hogyan gondolja, MA Magyarországon az emberek többségének élete jobb, ugyanilyen vagy rosszabb lenne, ha annakidején...

	<i>jobb</i>	<i>ugyanolyan</i>	<i>rosszabb</i>	
<i>...nem szervezik a parasztokat TSZ-ekbe?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a bankokat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a gyárakat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem államosítják a kis boltokat, műhelyeket?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem tiltják be a politikai pártokat?</i>	3	2	1	0 X
<i>...nem vonják állami ellenőrzés alá a szakszervezeteket?</i>	3	2	1	0 X
<i>És mit gondol, jobb, ugyanolyan vagy rosszabb lenne az emberek többségének az élete, ha Magyarország semleges ország lenne?</i>	3	2	1	0 X
<i>...ha Magyarország a Nyugathoz tartozna?</i>	3	2	1	0 X
<i>...ha Magyarország kapitalista ország lenne?</i>	3	2	1	0 X

1989-ben felmerült még a termelészövetkezetek, a földmagántulajdon és az egyéni gazdálkodás problematikája is, például a következő formában:²⁶

32. Vannak, akik azt szeretnék, hogy a termelészövetkezeti földeket osszák szét a gazdálkodók között. Ön egyetért vagy nem ért egyet ezzel az elképzeléssel?

- 2 egyetért
1 nem ért egyet
(...)

23 89/01 (Motívumok)

24 89/03 (Vakáció)

25 89/13 (40 év)

26 89/18 (Agrár)

33. Ön szerint kinek kéne adni ezeket a földeket:
1 csak a régi tulajdonosoknak, családjuknak
vagy
2 a TSZ-ben dolgozóknak vagy
3 mindenkinek, aki kéri?
(...)

Összegezve a gazdasági rendszerváltás témakörét: a hetvenes évek elején még egyértelmű a tervgazdálkodás eszméjének ideológiailag domináns volta. A gazdasági gyepelő fokozatos lazulása azonban új gazdasági fogalmakat tanít meg a magyar közvéleménynek: magánvállalkozás, kisvállalkozás, maszek, magánnagyvállalatok, egyéni gazdálkodás, privatizáció, vállalkozói kapitalizmus. Közben a nyolcvanas évek elejétől a múlt is ártértékelődik: először halkan, majd egyre hangosabban kiejthetővé válik az a vélemény – először a politikai diskurzusban, majd a közvéleményben –, hogy a csatlakozás a szocialista „világrendhez” (közben persze azt is ki meri már mondani mindenki, hogy ez messze nem volt önkéntes csatlakozás) és az ezzel járó államosítások, erőszakos kollektivizálások elhibázott lépéseknek bizonyultak.

Így készíti fel a politikai, szociológiai vagy kommunikációs rábeszélő gépezet, vagy az ellenzéki diskurzusok képviselői – a közvélemény-kutatások megszövegezésének hathatós segítségével is – a közvéleményt a gazdasági rendszer gyökeres megváltoztatására, a privatizációra, lényegében a kapitalizmusra. Az persze nem ilyen egyértelmű, hogy az árnyoldalak is épp ennyire világossá váltak-e már jó előre. S ha a közvélemény-kutatások relatíve kevés embert értek is el, illetve konstans kérdezetti kör állt rendelkezésre szinte folyamatosan, a kérdőívek, kutatási tervek és beszámolók, kódutasítások és zárójelentések már részben hordozták az ideológiai stabilizálás és a vélemény-tesztelés kettős funkcióját is. Mindennek a tabuerősítésben, tabufenntartásban és a tabuizálás egész folyamatában megvolt a maga külön historikuma, így figyelembe venni azért nélkülözhetetlen, mert maguk a kutatások – ha jobbra csupán eszközei is – valamiképpen a tabuforgalmazás folyamatában és tesztelésében az akkori szaktudomány igen fontos szintjén váltak az eszközrendszer részévé.

Magyarország külpolitikai orientációja, a Szovjetunióhoz, illetve a többi szocialista országhoz való viszony, a Varsói Szerződés

A külpolitikai orientációra vonatkozó kérdéseket gyakorta befolyásolta, hogy melyik „baráti szocialista országgal” volt éppen „feszült” a viszony az adott pillanatban. Ilyenkor feltűntek a kérdőívekben azok a kérdések, amelyek – ha nagyon virágnyelven is, de – a szocialista tábor nem egészen egyöntetű voltára utaltak. Egy 1970-es felmérésben például kitérnek mind az egyes kis kelet-európai szocialista országok eltérő külpolitikai orientációjára („melyik ország folytat ügyesebb külpolitikát?”), mind a Szovjetunióhoz fűződő viszonyra, mind pedig a nemzetiségi kérdésre.²⁷ Egy 1972-es kutatás csupán az ismeretszint felmérésére törekszik, egy 1974-es megmarad az általánosságok szintjén (például „Az utóbbi években inkább a szocializmus vagy inkább a kapitalizmus javára változtak meg az erőviszonyok?”). Másképp fogalmazva: csupán önmegerősítő, látszatfenntartásra alkalmas eredmény volt várható, többre alkalmasint igény sem volt a politikai kommunikáció ezen szintjén. A szocialista táboron belüli különböző külpolitikai orientáció témája 1979-ben merül föl újra, ezúttal némiképp eltérő megfogalmazásban:²⁸

48. Tudomása szerint vannak-e különbségek a szocialista országok külpolitikájában?

5 igen, vannak ----- Milyen különbségekre gondol?

1 nincsenek ----- Tovább az 50-es kérdésre!

0

X

49. Jó dolog az, hogy ilyen különbségek vannak?

5 Igen ----- Miért?

1 nem ----- Miért?

50. Jó dolog az, hogy nincsenek különbségek a szocialista országok külpolitikájában?

6 Igen ----- Miért?

1 nem ----- Miért?

51. Tudomása szerint ezen kívül vannak-e olyan területek, ahol a szocialista országok érdekei eltérnek egymástól?

5 igen, vannak ----- Milyen példákat tudna erre mondani?

27 12-70 (Külföldiek)

28 79/01 (Konténer)

Ez utóbbi kérdésre a következő előre kódolt válaszokat találjuk a kérdőívben: gazdasági, kulturális, nemzeti/nemzetiségi, politikai/ideológiai. (Viszont legalább van a kérdéseknek nyitott, szabadon kitölthető része is).

A probléma 1980-ban még mindig él, 1987–88-ra viszont teljesen szétválík a két téma: a szomszédainkhoz való viszonyból nemzetiségi konfliktus lett /a román–magyar viszony fokozatos romlásával a nemzetiségi ügy megfogalmazása is egyre egyértelműbbé vált, 1989-ben pedig menekültügyi problémává nőtte ki magát/.

Ugyanakkor a Szovjetunió a nyolcvanas évek második felében az érdeklődés középpontjába került, mint a glasznosztj és a peresztrojka, s ezek révén az egész erjedési folyamat elindítója. Ennek megfelelően például egy 1987-es kutatás, amely igazából egyfajta ismeretszint-felmérésre törekszik, viszonylag pozitív látens képet sugall a Szovjetunióról – amelyre pedig akkor már neheztelni is lehetett volna. A korabeli közismereti sajtó, kritikai irodalom, szürke irodalom, szamizdat és betiltott szociológiai, szociofilmes közlésmódok, SZETA, „fordulat és reform” vita már kevésbé intim nyilvánosságban is jelezte a máskéntgondolkodás perspektíváit, melyek egy új diskurzus-mezőbe emelték a véleménykutatás tónusait is.

A szovjet megszállás

Ez a téma csak egyszer jelenik meg a kutatásokban, mégpedig egy 1989-es kérdőívben, de még ekkor sem kifejezetten negatív hangvétellel. Ez a vonása összefüggésben lehet a fent említett szimpátiával, amely a Szovjetunió megújulási kísérletét övezte a nyolcvanas években. A megszállás tényének evidens volta, kimondhatatlanságának több évtizedes tabuja még a késő-nyolcvanas években is a „hazánkban ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok” formulába szuszakolta bele a tabulazítás és eufemizálás kettőseit.

1956 eseményei és értékelése

1956 eseményeivel kapcsolatban szintén megjegyeztük már, hogy történt egy érdekes kísérlet a tematizálására, de ez – lévén hogy 1982-ben történt – még nem tartalmazhatott minden jelentésárnyalatot. A legmerészebb megfogalmazás így hangzott:

76. *Ön hogyan minősítené az 1956. októberi eseményeket:*

- 1 *elejétől végéig forradalom volt*
- 2 *forradalomnak indult, és csak később vált ellenforradalomná*
- 3 *elejétől végéig ellenforradalom volt.*

Az összes többi 1956-tal foglalkozó felmérést 1989-ben végezték, így azok – lényegében minden átmenet nélkül – már a kialakult, kiforrott retorikát alkalmazták, gyorsan reagálva a mindenkori közéleti megnyilvánulások szóhasználatára, reflektíven a társas beszéd rejtett, kimondatlan vagy kimondhatatlan tartalmainak megszűnési folyamatára, vagyis a tabudöntés egy változatára. Talán ha több forrásanyag, feldolgozott vagy publikus akkori eredmény összességét vesszük egybe, alighanem kimutatható lenne a közvélemény-szondázások és a publicisztikai-közbeszédi tabudöntések sokkal szélesebb hatóköre, ezekre azonban maguk a kérdőívek nem adnak értelmezés-kiterjesztési módot.

A határon túli magyarok helyzete

Ez a terület minden deklarált tabu és a proletár internacionalizmus ellenére az egész korszakon át érzékeny pontja maradt a magyar külpolitikai percepcióknak, a TK kutatásai között 1969-től 1989-ig folyamatosan találunk idevágó kérdéscsoportokat. Összesen egyébként – az elsőt is beleértve – 13 alkalommal fordult elő a téma.

Ebben az egyetlen esetben nem erősödő tendenciát lehet megfigyelni a fogalmazásmódokban, hanem valamiféle ciklikusságot: ha egy-egy incidens újra és újra elmérgesítette a viszonyt a Varsói Szerződés országai között (s nem is mindig nemzeti-nemzetiségi éllel), akkor a probléma érzékelése is mindig felélénkült. Persze a román–magyar viszony fokozatos romlásával a fogalmazás egyre egyértelműbb lett, 1989-ben pedig menekültügyi problémává nőtte ki magát, (előtte Erdély-kötet, Lancranjan-vita, majd „falurombolási”, s csak azután migrációs), ami a kérdőívekben is érzékelhetővé vált.

Összegezve elmondható, hogy az elemzett kérdőívek – a bennük felvetett témák és a jellegzetesen módosuló fogalmazásmódok révén – kiválóan szemléltetik a *verbalizáció* döntő szerepét a tabuk erodálásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetben markáns közügyekről volt

szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie. Mindez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Mindez az áttekintés részint vagy főképp arra szolgált, hogy egyfelől jelezze az elhallgatási spirál mozgásformáit, origóit, ezek változásait, részint pedig arra, hogy a (köztudottan vagy legálisan, vagy illegitim módon) mégiscsak létező politikai tabuk hogyan válnak a nyelv által is hordozott tabukká, hogyan jelzik vagy rejtik a tabusított fogalmak közbeszédbeli, közgondolkodási jelenlétét, a róluk alkotott percepciók „közvéleménybeli” állapotát. E tesztek és felmérő szándékok ugyanakkor sem céljuk, sem a megrendelői elvárások mögött („alatt”) nem fejezhették – s így ma sem föltétlenül, nem igazolhatóan fejezik – ki a tabuk megannyi körét magába ölelő csendet, a hallgatás (had)művelését, ennek operacionalizálható vagy kvantifikálható minőségeit és hatásirányait.

Felhasznált szakirodalom

- Bourdieu, Pierre 1978 *A beszédtevékenység gazdaságtana*. In Műhely, IX évf. 26. szám, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1986 *A közvélemény nem létezik*. TK Tájékoztató, XVII. évf. 6. szám
- Sterk Péter 1975 *Külpolitikával kapcsolatos kérdések a TK kérdőíveiben*. TK Módszertan, VI. évf. 11.
- Szabó Márton szerk. 1997 *Szövegvalóság /Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Budapest.